

CENTENARI FERRER I GUÀRDIA: UN BALANÇ HISTORIOGRÀFIC I PEDAGÒGIC

L'obrerisme educatiu a les Illes Balears

Educational workerism in the Balearis Islands

Pere Alzina Seguí
Universitat de les Illes Balears

Data de recepció de l'original: maig de 2010

Data d'acceptació: juny de 2010

ABSTRACT

The present article describes and documents the facts and the most notable experiences in the labour education in the Balearic Islands from the revolution of 1868 until the end of the civil war. We highlight the republican and socialist experiences in Mallorca and Eivissa and we describe the five lay schools that were opened in the island of Menorca in different periods of time. Although it is clear the influence of Ferrer y Guardia in the emergence and consolidation of these labour initiatives it is also clear that the free-thinking movement, the laity and republican initiatives and all type of progressive communities worked for the secularize of the society before the experience of the Modern School.

KEY WORDS: Workerism, rationalist education, Balearic Islands, socialism, republicanism, laic schools, secularisation.

RESUM

El present article descriu i documenta els fets i les experiències més rellevants de l'educació obrerista a les Illes Balears des de la revolució de 1868 fins al final de la Guerra Civil. Destaquem les experiències republicanes i socialistes a Mallorca i a

Eivissa i descrivim les cinc escoles laiques que obriren en diferents períodes a l'illa de Menorca. Si bé és clara la influència de Ferrer i Guàrdia en el sorgiment i la consolidació d'aquestes iniciatives obreristes també ho és que el lliure pensament, les iniciatives laïcistes i republicanes i els col·lectius progressistes de tota mena van treballar per la secularització de la societat molt abans que l'experiència de l'Escola Moderna.

PARAULES CLAU: Obrerisme, educació racionalista, Illes Balears, socialisme, republicanisme, escoles laiques, secularització.

RESUMEN

El presente artículo describe y documenta los hechos y las experiencias más relevantes de la educación de carácter obrerista en las Illes Balears desde la revolución de 1868 hasta el final de la Guerra Civil. Destacamos las experiencias republicanas y socialistas en Mallorca y Eivissa y describimos las cinco escuelas laicas que abrieron sus puertas en diferentes períodos en la isla de Menorca. Si bien es clara la influencia de Ferrer y Guardia en el surgimiento y consolidación de estas iniciativas obreristas también lo es que el movimiento librepensador, las iniciativas laicistas y republicanas y los colectivos progresistas de todo tipo trabajaron por la secularización de la sociedad mucho antes que la experiencia de la Escuela Moderna.

PALABRAS CLAVE: Obrerismo, educación racionalista, Illes Balears, socialismo, republicanismo, escuelas laicas, secularización.

INTRODUCCIÓ

La presència de l'obrerisme a les Illes Balears és condicionada per les diferents realitats socials, econòmiques i culturals de cadascuna de les illes. Mentre que a Mallorca i a Menorca existeixen nuclis obrers, que són fruit d'un lent procés d'industrialització i de la consolidació d'una petita burgesia, a Eivissa no tenim constància de cap iniciativa obrera rellevant en el terreny educatiu, tot i que farem referència a les poques dades de què disposem.

L'experiència de l'Escola Mercantil a Mallorca i de l'Escola Democràtica Republicana, l'existència escadussera del Casino Acadèmia del Poble a Eivissa i l'Escola Propagandística del Club Republicà Federal a Menorca i la revis-

ta d'educació i cultura *El Eco de la Juventud* esdevingueren les experiències capdavanteres en matèria educativa durant el sexenni revolucionari a les Illes. No podem qualificar aquestes iniciatives com a pròpiament obreres, sinó que estan sota el paraigua dels col·lectius progressistes i republicans.

El moviment obrer durant la Restauració, en un context de feble industrialització, no va aconseguir mobilitzar grans masses, tot i que sí que deixà sentir la seva veu a Mallorca i a Menorca, on el moviment obrerista obtingué una major organització i presència i on les iniciatives educatives de caire obrerista arrelaren amb més o menys èxit, amb la creació de cinc escoles laiques i obreres a l'illa de Menorca, amb resultats ben divergents i l'experiència escolar socialista a Lluçmajor.

El moviment obrer illenc basculà entre la influència dels anarquistes i republicans en uns primers moments per una banda, i la dels socialistes per l'altra. La lluita entre socialistes i anarquistes pel control de les organitzacions obreres esdevé una constant al llarg dels anys vint i trenta.

La penetració de les formes capitalistes va anar transformant l'economia de les Illes, a la qual succeïren canvis demogràfics i socials, però també de mentalitats i de pautes culturals. L'educació havia de ser un dels pilars fonamentals del nou estat, però ni l'Estat canvià al ritme necessari ni l'educació cobrí les expectatives i les necessitats d'amplis sectors de la població. Les classes populars, els obrers, els artesans, els camperols i una important massa de jornalers formaven el gruix de la població i, en cap cas no pogueren gaudir dels serveis educatius, assistencials i sanitaris propis d'una societat avançada. Per tant, les iniciatives educatives i assistencials per cobrir les greus mancances de l'Estat eren més que justificades, tot i que l'Església catòlica fou la institució que més s'aprofità de la situació.

Bernat Sureda defineix en un paràgraf la situació educativa de les Illes Balears:

«Les Illes Balears entraven en el segle XX amb greus mancances i deficiències pel que feia a les possibilitats i les ofertes educatives. Mancances que foren considerades més greus a mesura que sorgiren noves necessitats i exigències: desprestigi de l'escola pública; manca d'edificis adequats per a escoles; deficient formació del professorat; ús de mètodes rutinaris d'ensenyament; obligatorietat d'ensenyar en castellà a uns nins i nines que parlaven en català; poca atenció a la realitat cultural de l'entorn; dificultats perquè la dona pogués accedir a nivells de formació per als sectors obrers que no gaudien de temps per dedicar a l'oci i a la formació; dedicació

excessiva de nins i nines al treball en condicions perjudicials per al seu desenvolupament, manca d'espais de joc a les ciutats...».¹

Si durant el sexenni revolucionari es crearen les condicions per al sorgiment de col·lectius progressistes de caire ben distint. Durant les tres primeres dècades del segle XX foren diverses les iniciatives que intentaren donar resposta a les deficiències educatives que patien les Illes. Per una banda, el reformisme burgès de caire republicà o regionalista que s'inspirà bàsicament en les idees de la Institución Libre de Enseñanza ja conegudes durant el segle XIX (Alexandre Roselló, Mateu Obrador i Guillem Cifre de Colonya). Per l'altra, la influència de l'ampli moviment de renovació pedagògic europeu que proposava una reforma profunda del concepte i dels mètodes d'ensenyament (Miquel Porcel, Gabriel Comas, Joan Benejam, Joan Capó...) i, finalment, les iniciatives de caire obrerista, amb accent socialista o anarquista, principalment a Menorca. Sigui com sigui, el catolicisme en cap moment no perdé la iniciativa:

El catolicisme illenc, amb un fort arrelament entre amplis sectors socials, va demostrar voluntat i capacitat per no perdre un espai tan important d'influència com era l'educació elemental, aprofitant les deficiències del sistema públic.

L'acció educativa de l'Església, que, com hem vist, era molt important en el camp de l'educació de les dones, es difondrà també entre sectors populars i obrers adults i joves per mitjà d'un bon grapat d'institucions, moltes ja creades al segle anterior, com les escoles nocturnes de Sant Josep, que arribaren a tenir nou centres i un miler d'alumnes, les escoles dominicals i les classes elementals que s'impartien als centres obrers catòlics.²

Durant el segle XX, com afirma Antoni Colom, l'Església catòlica, arreu de les illes, dictà els esdeveniments i les línies principals de la pedagogia de les Illes: «L'església mallorquina esdevindrà protagonista principal dels fets pedagògics a l'illa».³

Tots els ressorts de la llei afavorien el desenvolupament de les iniciatives catòliques en matèria educativa i assistencial i la supervisió moral dels centres educatius públics també estava en mans de les vicaries. Menorca fou l'illa on

¹ Vegeu SUREDA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XX*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, 2000: 6.

² Vegeu SUREDA, Bernat. *L'educació a les Balears...*, 2000: 10-12.

³ Vegeu COLOM CAÑELLAS, Antoni. *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, 1991: 41.

aquest poder aclaparador fou més qüestionat per una majoria social minsa però conscient, de tendència progressista (republicans de centre, republicans d'esquerra, anarquistes i socialistes).

La creació i consolidació d'una escola racionalista a la capital episcopal, Ciutadella, significà un dels desafiaments més grans al poder de l'Església, que lògicament hi contraposà la creació i consolidació de dos grans centres religiosos amb gran presència social entorn dels quals s'organitzà una amplíssima xarxa social que arribà a controlar totes les iniciatives culturals, educatives, religioses i assistencials del municipi.

LA REVOLUCIÓ DE SETEMBRE DEL 1868. EL SEXENNI REVOLUCIONARI

El triomf de la revolució de 1868, tot i els entrebancs, consolidà un nou model d'estat, un estat liberal amb contradiccions, retrocessos i parèntesis, que era sotmès contínuament a dures proves per part dels sectors més conservadors o per part dels sectors més revolucionaris. De totes maneres, semblava impossible el retorn a l'absolutisme monàrquic defensat sempre per alguns:

A Mallorca, comprensiblement, l'enfrontament es va a dur a terme entre la burgesia i els nuclis més reaccionaris i conservadors de la nostra societat, els quals, com és lògic, tenien una causa comuna amb les posicions de l'Església, perquè aleshores la burgesia era l'enemic més seriós. Sols la burgesia tenia un poder econòmic tal que feia possible la competència al poder secular de les antigues classes dominants que es veien en perill a causa de la prepotència que arreu de l'Estat evidenciava la formació social. D'aquesta forma, els esforços de l'Església i del conservadorisme mallorquí es van dirigir a fer fracassar el projecte educatiu i de preponderància de la nostra burgesia, la qual cosa, evidentment, van aconseguir en poc temps.⁴

Una situació semblant es va donar a l'illa de Menorca, tot i que, una major pluralitat de col·lectius socials i una presència ben rellevant de prestigiosos intel·lectuals republicans van plantar cara a les iniciatives conservadores i, sense obtenir grans èxits, van anar consolidant una nova mentalitat més secularitzada, més democràtica i més oberta.

Una de les conseqüències més rellevants del moviment revolucionari fou la creació i consolidació d'una àmplia i extensa xarxa d'associacions i col·lectius que intentaren suplir les necessitats bàsiques que l'Estat es veia impossibilitat

⁴ COLOM CAÑELLAS, Antoni. *Assaig d'història...* 1991: 257.

de cobrir. Aquest moviment associatiu fou una de les bases de la progressiva secularització de la societat, una progressiva democratització de l'accés al coneixement i l'eixida del moviment obrer:

Cal remarcar la importància que per a la difusió de la instrucció i la cultura tingué, especialment a partir de la revolució de 1868, l'ampli moviment associatiu que es va anar desenvolupant a les Balears, com a la resta d'Espanya, i que va ser especialment important a Menorca i a Mallorca. A Menorca, la segona meitat del segle fou un període de gran dinamisme social amb l'aparició de nombrosos grups i associacions polítiques, culturals, religioses o de lleure que generaren noves formes de socialització. Aquest dinamisme es reflectí també en un increment de la comunicació escrita, especialment de la premsa periòdica, que jugà un paper important en la difusió cultural, científica i d'idees polítiques.⁵

A Menorca, durant els anys revolucionaris, es consoliden molts col·lectius de caire progressista, poc nombrosos però suficientment actius i presents com per generar una gran reacció per part dels sectors més conservadors:

«La premsa republicana realitzava virulents atacs contra els moviments catòlics i contra la jerarquia eclesialística. Però l'Església tenia altres problemes, principalment a Menorca, on de seguida s'obrí al culte una comunitat evangèlica dirigida per Francesc Tudurí de la Torre. Tudurí, que a més a més era maçó i políticament afí al partit republicà federal de Menorca (que aplaudia totes les seves iniciatives), també obrí una escola de primeres lletres i realitzava una activa propaganda per totes les poblacions menorquines i, fins i tot, a Mallorca. Les escoles laiques o vinculades a d'altres confessions i les lògies maçòniques foren una altra de les preocupacions del bisbe Mateu Jaume».⁶

Aquest moviment, tot i que no es consolidà, significà un abans i un després en la lluita pel control de l'educació i per la secularització i democratització de la societat.

L'acumulació de capital sols es pot dur a terme transformant les antigues formes i els modes de producció; el treball fabril, consolidat en aquesta època

⁵ SUREDA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Consell de Mallorca. Sa Nostra. 1998: 43 i 44.

⁶ CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel, *Història de les Illes Balears*. Mallorca: Editorial Moll. Els treballs i els Dies, 44, 1998: 33.

per l'augment demogràfic de l'illa, durà com a conseqüència l'aparició de l'obrer urbà i del proletariat, que, conscients de la seva situació d'explotació, s'organitzaran per tal de defensar els seus drets de classe. O sia, l'aparició a Mallorca de la burgesia a la dècada dels anys seixanta es veu corroborada per l'aparició, paral·lelament, de les primeres organitzacions obreres. Si, d'altra banda, tenim en compte la liberalitat de la Constitució del 1869, veurem com, a Mallorca, i a partir d'aquesta data, l'organització del moviment obrer va prenent forma, si bé, i com és lògic, la seva importància estarà en funció del poder econòmic i social que anirà assolint la burgesia, ja que és una conseqüència directa de la seva capacitat de creació de llocs de treball i, per tant, de les seves possibilitats d'inversió.⁷

Paral·lelament a les iniciatives educatives pròpies de la burgesia, com és el cas de l'Escola Mercantil,⁸ començaren a aparèixer iniciatives obreristes limitades guiades pels col·lectius republicans, que exercien certa tutela paternalista dels minsos col·lectius obrers:

«Des del començament de la revolució, el partit republicà intentà atreure's els obrers i les altres classes populars i es presentà com a defensor del quart estat, tal com passava a la resta d'Espanya. La tàctica donà els seus fruits i foren molts els obrers, menestrals i jornalers que feren costat a un partit dirigit bàsicament per petits burgesos i el recolzaren fins al final de la República. [...] Sembla que cap al març de 1871 ja hi havia almenys una cèl·lula de l'AIT a Menorca que publicava alguns comunicats al diari republicà. Al mes d'octubre es crearen uns centres obrers a Maó i a Ciutadella. [...] El moviment internacionalista prengué una certa volada a Menorca aquell any, car al desembre se celebrà el II Congrés de Societats de Sabaters a Maó, que organitzà la Federació de Sabaters i Enfranquidors de la Regió Espanyola».⁹

El procés d'industrialització havia començat a forjar una minoritària classe obrera desmobilitzada i sense consciència de classe.

⁷ COLOM CAÑELLAS, Antoni. *Assaig d'història de l'educació...*, 1991: 258.

⁸ Vegeu COLOM CAÑELLAS, Antoni i DIAZ, F. «D. Alexandre Rosselló i l'Escola Mercantil de Mallorca». A: *l'Educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Palma: Editorial Moll, 1977.

⁹ CASASNOVAS, M. A. (2001), *El sexenni revolucionari a Menorca (1868-1874)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear. Núm. 29: 46-47.

A Mallorca es creà la Sociedad Escuela Democràtica Republicana; una societat creada amb un sentit exclusivament pedagògic que representa la primera experiència organitzada de la pedagogia obrerista d'esquerres a les Illes, de la qual no disposem de més referències:

«Crec que la notificació d'aquestes escoles complimenta un buit important en la nostra història de l'educació, minvada fins ara de models educatius de tipus radical, malgrat els esforços i interrogants de molts d'investigadors per tal de descobrir influències d'escoles obreristes peninsulars a casa nostra. Fins ara, a Mallorca, —el cas de Menorca és diferent— no s'havien trobades escoles obreristes, i per tant, no es tenia ni tan sols coneixement de la hipotètica influència de Ferrer i Guàrdia a l'illa, incidència que ara, almenys a nivell pràctic, estem en condicions de negar».¹⁰

El mateix succeeix amb la creació a Menorca, el 1869, de la Escuela Propagandista del Club Republicano Federal i l'escola lliure de la Societat Evangèlica que també s'obre al món obrer, igual que la majoria de lògies maçòniques.

A Eivissa existia, a final de 1864, una sola societat d'esplai que rebia el nom de Casino Acadèmia del Pueblo. Aquesta societat ubicada al barri de la Marina es va crear el mes de gener de 1856 i era la seu del Partit Progressista, per la qual cosa va ser tancada el 1866, i es va tornar a obrir el mes de maig del mateix any amb el nom de Casino del Comercio.

Al Casino hi havia un gabinet de lectura i una acadèmia de música per als socis i s'hi realitzaven algunes funcions teatrals i balls públics.¹¹ El Casino funcionà de manera pràcticament ininterrompuda des de l'any 1856 fins al 1890 i, sens dubte, obtingué bons resultats per l'elevat nombre de socis, devers cent, si el comparem, per exemple, amb el del Liceu Ebusità, seu del partit moderat, que comptava amb seixanta socis:

«En conseqüència, més que una experiència de caire absolutament obrerista, ens trobam davant una situació més pròpia del paternalisme cultural, amb certs aguaits de propaganda i difusió política. Els progressistes obren

¹⁰ COLOM CAÑELLAS, A. *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània...*, 1991: 263.

¹¹ GARCIA FERRER, M. Neus. «Notes sobre l'inici de la pedagogia obrerista a la ciutat d'Eivissa». A: *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*. Número 11. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències de l'Educació, Comissió de Cultura del Consell Insular de Mallorca, 1998.

una escola per al poble i, molt probablement, a més de la funció regenerativa pròpia de l'expansió educativa i cultural, cercaven assentar la seva ideologia en les capes més populars de la població».¹²

També es va constituir a Eivissa un Centre Republicà Federal que va funcionar fins al novembre de 1874 i alguns dels seus membres dirigiren un setmanari de caire republicà, *Les Pitiüses*, que sortí al carrer poc més d'un any i a través del qual defensaren un ensenyament laic i el col·legi de segon ensenyament:

«En resum, podem afirmar que, en matèria educativa, els republicans eivissencs es caracteritzaren per la defensa de l'ensenyament laic, en particular del Col·legi de Segon Ensenyament i una crítica ferotge del Reial decret, de 18 d'agost de 1885, que concedia immensos privilegis als col·legis regits pels religiosos».¹³

Aquest reial decret, fou realment negatiu per a totes les iniciatives educatives de caràcter laic, republicà, obrerista o anarquista. La lluita per iniciar i consolidar petites iniciatives topaven amb tots els entrebancs possibles i només organitzacions cohesionades, conscients i nombroses van aconseguir rompre les enormes facilitats per crear centres educatius catòlics. Analitzarem algun cas amb aquestes característiques a l'illa de Menorca.

Però les experiències de caire obrerista s'acaben a Mallorca i a Eivissa, ja que, a l'inici del segle XX, el conservadorisme i l'Església havien recobrat el control ideològic de la societat posat en dubte durant el sexenni revolucionari. Per tant, podem concloure que el fracàs de la burgesia mallorquina i la gairebé inexistent burgesia eivissenca a l'hora de consolidar un projecte educatiu innovador durant els anys setanta van portar a un carreró sense sortida a la incipient classe obrera, mancada de lideratge i que va buscar l'aixopluc de les diferents sensibilitats republicanes. A Menorca, la presència d'importants col·lectius anarquistes va servir per marcar les diferències amb una també consolidada però minsa burgesia majoritàriament republicana.

¹² GARCIA FERRER, M. Neus. «Notes sobre l'inici...»: 97.

¹³ GARCIA FERRER, M. Neus. «Notes sobre l'inici...»: 100.

LA RESTAURACIÓ

L'any 1875 es produí la substitució de la burgesia liberal per una burgesia conservadora i es truncà qualsevol possibilitat de revolució burgesa profunda, capaç de capgirar la societat tradicional i la influència de l'Església catòlica sobre la vida i la moral quotidiana. El sistema s'avenia perfectament a les classes dirigents de les Balears (corruptes i practicants del caciquisme) que controlaven una població en què l'analfabetisme i la incultura eren predominants.

El partit republicà agrupà bona part dels detractors del règim, abanderava l'anticlericalisme i l'educació com a eina de regeneració, propugnava l'abolició del servei militar, de certs impostos i combatia les pràctiques del caciquisme i del *cunerisme* (pràctica consistent a col·locar candidats per ser elegits en una circumscripció electoral a la qual no pertanyien). Prest sorgiren comitès locals a Palma, Manacor, Andratx, Santanyí, Montuïri, Sóller o Felanitx. Els republicans menorquins s'organitzaren entorn del Círculo Industrial de Maó i assoliren l'alcaldia de Maó el 1883, fet sense precedents a les nostres illes. Potser Maó va ser una de les poques ciutats on els republicans sempre van comptar amb majoria absoluta, tot i que no sempre n'ostentaren l'alcaldia, nomenada, en moltes ocasions, per real decret del govern de torn.

L'any 1881 es reorganitzà el moviment obrer; un grup de republicans federals es proposaren iniciar la tasca d'educació i assistència mútua entre els treballadors i crearen la Unió Obrera Balear (en què hi havia una mescla d'anarquisme i republicanisme). El 1890 es va fundar l'Ateneu Obrer Mallorquí i poc temps després es va crear l'agrupació socialista de Palma, tot i que el socialisme mai no tingué una incidència social rellevant. El món obrer i el republicanisme formen un binomi fortament unit durant la primera etapa de la Restauració a les Illes Balears.

La Restauració significà per a molts el restabliment de l'ordre després del caos del sexenni revolucionari. En aquest context, l'economia s'estabilitzà dins les lògiques crisis cícliques del sistema capitalista però aconseguí fites importants:

«L'economia balear es caracteritza durant l'últim quart del segle XIX, a grans trets, per l'avanç de la industrialització, les transformacions agrícoles, la potenciació de les comunicacions, l'impuls del capitalisme i la proliferació d'entitats financeres».¹⁴

¹⁴ CASASNOVAS, Miquel Àngel. *Història de les Illes Balears*. Mallorca: Editorial Moll, 1998: 340.

La vinya a Mallorca i la demanda exterior tingueren un efecte multiplicador sobre l'economia amb repercussions sobre les infraestructures, la renda i els sectors comercial i financer. El mateix succeí amb el cultiu de l'ametller a Mallorca i a Eivissa.

A Eivissa també augmenta ràpidament la producció de sal, en què s'introdueix la mecanització i es converteix en una indústria capitalista que contracta mà d'obra assalariada. A Menorca, arrela amb força la indústria sabatera i el sector secundari demostra un gran dinamisme, com exemplifica l'electrificació de la ciutat de Maó el 1892. La indústria mallorquina no assoleix la importància proporcional de la menorquina, però en cap manera es pot menysprear. Malgrat l'avanç de la industrialització i les millores en l'agricultura, continuava la forta emigració:

«La causa de l'emigració eren els freqüents cicles de crisi industrial que provocaven la tancada de tallers i fàbriques i la fallida de sectors agrícoles com la vinya. La tendència de l'emigració continuaria al llarg dels primers decennis del segle XX».¹⁵

Els emigrants menorquins jugaren un important paper en la creació, el manteniment i la consolidació d'iniciatives escolars laïcistes i innovadores. En general, molts van ser els que *van fer les Amèriques*, com es deia aleshores, i van acumular capital que no es reinvertí en el sector industrial sinó en propietats. De totes maneres, el paper dels emigrants en l'extensió del benestar en més sectors socials és evident i moltes iniciatives se sostenien gràcies a les seves continuades aportacions.

La societat burgesa del primer capitalisme, la lenta però constant escolarització de la població, la difusió de la premsa, etc., fan que persones de totes les capes socials puguin accedir a diversos nivells de cultura. Les associacions hi juguen un paper essencial. Durant la Restauració van aparèixer associacions de tota mena, polítiques, sindicals, assistencials i mutualistes, confessionals i recreatives, com els casinos, que també tenen una important funció cultural i educativa (organitzen tertúlies, representacions teatrals, vetllades líriques, espectacles musicals o escoles nocturnes per a obrers o escoles per als fills dels associats).

El moviment obrer experimentà un impuls decisiu al llarg de les primeres dècades del segle XX, tot i que el procés d'industrialització fou divers a

¹⁵ CASASNOVAS, Miquel Àngel. *Història de les Illes Balears*: 345.

les diferents illes: Menorca i Mallorca visqueren processos d'industrialització mentre que a les Pitiüses aquests processos, pràcticament, no es produïren. Per tant, no trobem iniciatives obreristes durant el segle XX a Eivissa, mentre que sí que en trobem a Mallorca i a Menorca.

El moviment obrer mallorquí estava liderat pels socialistes (a través del setmanari *El Obrero Balear*) mentre que, a Menorca, predominava l'element anarquista. El principal ideòleg dels anarquistes menorquins fou Joan Mir i Mir, director de *El Porvenir del Obrero*, periòdic de caire anarquista. Joan Mir participa, directament o indirectament, en la creació, la consolidació i l'èxit de totes les escoles obreristes obertes a l'illa de Menorca durant el segle XX, conjuntament amb els col·lectius republicans:

«El comú interès per difondre la instrucció que compartien els republicans i els anarquistes menorquins va fer possible la col·laboració de sectors de la burgesia progressista en la creació d'escoles racionalistes i laiques en diversos pobles».¹⁶

Si bé és ben manifesta la col·laboració dels republicans en múltiples iniciatives de caire associatiu, ens manca encara aprofundir sobre el paper de la majoria republicana a ciutats com Maó. Ens manca un estudi on s'analitzi la tasca dels republicans en les institucions que controlaven, com alguns ajuntaments, especialment el de Maó, al marge de la influència decisiva que tingueren sobre les associacions culturals i educatives del moment, com l'Ateneu Científic, l'Ateneu Popular i la mateixa Casa del Poble, lloc de reunió i d'acció de totes les forces progressistes de l'illa:

«Caldria aprofundir en els plantejaments politicoeducatius del republicanisme menorquí més enllà de la tasca d'alta cultura desenvolupada per l'Ateneu. L'estudi de la incidència del pensament reformista burgès en la política municipal i en l'acció formativa i pedagògica del teixit associatiu podria aportar informació important respecte a aquests posicionaments».¹⁷

¹⁶ GONZÁLEZ-AGAPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó; MAYORDOMO, Alejandro; SUREDA, Bernat. *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002: 114.

¹⁷ GONZÁLEZ-AGAPITO, Josep et al. *Tradició i renovació...*, 2002: 114.

La tasca educativa portada a terme per l'Ajuntament de Maó, en el cas de les colònies escolars,¹⁸ o la lluita organitzada contra l'analfabetisme a les escoles públiques de Maó,¹⁹ ens aporten alguna idea sobre el fet que els republicans marcaren una política educativa clara en les institucions que controlaven.

L'Església, per la seva banda, veia amb molta preocupació les transformacions socials i econòmiques que *li feien perdre parcel·les d'influència*:

«Eren tolerades les confessions protestants, que tenien seguidors a Maó i a Castell a Menorca i a diverses localitats de Mallorca (Palma, Inca, Lluçmajor, Pollença, Capdepera). A Eivissa sembla que no hi hagué esglésies organitzades, però hi ha testimonis de persones de confessió protestant. També les lògies maçòniques podien actuar lliurement i, a finals del segle XIX, arribaren a la seva màxima expansió a Menorca (principalment a Maó, però també a Castell i a Ciutadella) i a Mallorca (Palma, Lluçmajor, Manacor). A Eivissa la primera lògia comença a funcionar el 1899 si bé la seva existència degué ser curta, i a Formentera la maçoneria no s'organitzà fins a l'època de la República, el 1933».²⁰

L'Església catòlica passà a la contraofensiva i s'establiren nous ordres religiosos dedicats a l'ensenyament, es constituïren nombroses associacions i apareixeren els sindicats d'obrers catòlics (els sindicats grocs):

«Protestants, maçons, escoles lliures i el moviment obrer —que solia fer professió de fe d'ateisme i d'anticlericalisme— eren considerats enemics de l'Església».²¹

Cada iniciativa de caire obrerista o republicana era resposta amb múltiples iniciatives de caire religiós. La lluita pel control de l'educació fou aferrissada tot i que els resultats finals són ben coneguts per hom:

¹⁸ MOTILLA, Xavier. «Higienisme i educació en el temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del port d'Addaia». A: *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*. Número 17. Palma: Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències de l'Educació, 2004: 33-56.

¹⁹ Vegeu ALZINA SEGUÍ, Pere. «L'ensenyament de la lectura i la lluita contra l'analfabetisme a les escoles públiques de Maó». A: COMAS, Francesca; MOTILLA, Xavier (Coord.). *Història/Històries de la lectura. Actes de les XXIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. XVII Jornades d'Història de l'Educació dels Països de la Llengua Catalana*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, 2005: 175-190.

²⁰ CASASNOVAS, Miquel Àngel. *Història de les Illes Balears*. Pàg. 353.

²¹ Vegeu la referència anterior.

«Molta amplitud van tenir en aquests anys les institucions de formació d'adults de caire confessional. Entre aquestes institucions, cal esmentar el Patronat Obrer de Palma. [...] També els cercles d'obrers catòlics creats en la majoria de pobles de Mallorca es dedicaren a oferir activitats d'oci, com espectacles teatrals, cinema, vetllades literàries i musicals, biblioteques, etc. Amb molta relació amb els centres catòlics, es crearen, també a Mallorca, diverses associacions de caràcter conservador i mallorquinista que desenvoluparen activitats formatives o de difusió cultural, com Saba Marinenca a Lluçmajor, Minerva a Artà o la secció de Joventut Mallorquinista de Sóller».²²

La creació de l'Escola Moderna de Barcelona per part de Francesc Ferrer i Guàrdia i el seu posterior afusellament crearen un ampli moviment social de suport, un gran ressò mediàtic a tota la premsa nacional i internacional, fenòmens que, tots plegats, magnificaren la seva obra pedagògica i el convertiren en un màrtir de l'educació.

D'altra banda, les intenses campanyes de l'Església catòlica contra les iniciatives d'escoles laiques reunien milers de persones que consideraven el laïcisme com una concreció de tots els mals; els lliurepensadors i els laïcistes eren els responsables, segons els sectors conservadors i clericals, de tots els mals que afligien la societat.

La influència de Ferrer i Guàrdia sobre la creació, la consolidació i el creixement d'escoles laiques és evident, tot i que la majoria d'experiències educatives es fonamenten en el corpus teòric de l'institucionisme; de fet, la majoria d'iniciatives escolars de caire racionalista són successores d'altres escoles i d'altres grups —de caràcter laic— creades pel republicans o influïdes pel lliure pensament i la maçoneria, fins que arriben a néixer per iniciativa de les organitzacions obreres.

A les Illes, el pensament educatiu anarquista sols té a Menorca una certa influència; la deficient organització del moviment obrer i el gran pes del pensament conservador dificulten la difusió de les idees pedagògiques obreristes. El minoritari anarquisme mallorquí es redueix a concepcions teòriques sense cap vinculació amb la vida quotidiana, difon les seves idees a través de les

²² SUREDA, B. *L'educació a les Balears en el segle XX*, 2000: 17 i 18.

seves publicacions periòdiques, com les mallorquines *El Rayo*, (1912-1914) i *Cultura Obrera* (1919-1936) o la menorquina *El Porvenir del Obrero*.²³

La premsa obrera destaca el paper de l'educació i la cultura en l'emancipació obrera; la classe obrera necessita d'una formació no controlada per la burgesia i per l'Església: una educació racional, integral i laica. L'anticlericalisme és un dels trets més destacats dels col·lectius obreristes illencs, aquest és un dels denominadors comuns entre republicans, socialistes i anarquistes:

«Una de les característiques més destacades del pensament anarquista és el seu anticlericalisme, que es tradueix en el terreny educatiu en una forta crítica contra l'ensenyament del catecisme i la moral catòlica a les escoles en uns moments en què els sectors catòlics mostren el seu rebuig contra les escoles laïques a través de mítings i altres actes multitudinaris».²⁴

Els socialistes també presenten alternatives a l'educació dels obrers; el pensament socialista afirmarà el valor de l'educació com a instrument de conscienciació del moviment obrer; es pot parlar d'un model escolar de caire socialista basat en el laïcisme i el racionalisme.

El moviment socialista té poca presència a les Illes; a Menorca predomina, fins al final de la dècada dels anys vint, el pensament anarcosindicalista i, a partir dels anys trenta, el moviment socialista es consolidà també a Menorca. A Mallorca, el socialisme no s'organitzà fins al període de 1909-1913 i tingué presència a la capital, Palma de Mallorca, i als municipis de Manacor, Lluçmajor i Marratxí, on els socialistes mantenien associacions obreres. El vehicle d'expressió de les seves idees va ser *El Obrero Balear*, creat pel Grup Socialista, de Palma, el 1900.

La revista mostra, a través de molts dels escrits publicats, l'interès per la formació dels obrers, que els socialistes illencs consideren una condició important per a millorar les condicions de vida de les classes populars; al mateix temps, reclama més formació per a les dones.²⁵

Una de les experiències escolars socialistes va tenir lloc a Lluçmajor, on Joan Montserrat i Parets, va crear una escola per als fills dels obrers del seu poble, que va rebre el nom de l'Escola dels Socialistes. Montserrat defensà una

²³ GONZÁLEZ-AGAPITO, J. *et al. Tradició i renovació...*, 2002: 63.

²⁴ GONZÁLEZ-AGAPITO, J. *et al. Tradició i renovació...*, 2002: 69.

²⁵ GONZÁLEZ-AGAPITO, J. *et al. Tradició i renovació...*, 2002: 71.

educació capaç d'eliminar la incultura entre les classes obreres, no influïda per la moral catòlica i que esdevingués instrument de progrés social i emancipació de les classes populars:

«Montserrat i Parets, defensaria una escola neutra (fins i tot l'escola estatal hauria de ser-ho), no regentada per l'Església, amb uns objectius purament cívics. Aquesta pugna ja ve de molt enrere, s'aguditzà en temps de la Segona República i no ha deixat de tenir actualitat als nostres dies arreu de l'Estat espanyol».²⁶

També mereix menció especial la tasca pedagògica d'un mestre de l'escola pública també de Llucmajor, Rufino Carpena, que fins i tot arribà a editar un periòdic escolar, molt temps abans que la metodologia Freinet:

«Enmig de tots aquests educadors sobresortí D. Rufino Carpena. El 20 de juliol de 1909 prengué possessió de la seva escola de Llucmajor —era mestre estatal— i en sortí el 30 de maig de 1916, i sembla que hi prengueren part factors no docents, precisament, sinó que la seva tasca entre els infants més humils no fou prou ben interpretada».²⁷

Rufino Carpena era partidari d'una pedagogia activa que fugís del memorisme imperant, utilitzava les excursions com a mitjà educatiu i instructiu, es preocupava per l'educació moral dels infants i per formar persones reflexives i conscients, amb capacitat de pensar per si mateixes. També impartia conferències a persones adultes. El 1911 fundà la Mutualitat Escolar de Llucmajor que tenia per objectiu fomentar l'estalvi entre la joventut. L'any 1912 fundà la revista quinzenal il·lustrada *Educacionista* en què col·laboraven els alumnes.

Menorca fou l'illa on les iniciatives educatives obreres aconseguiren més èxit, tot i els evidents entrebancs i problemes per a la consolidació de les iniciatives. La lluita dels sectors obreristes, republicans i anarquistes per una secularització de la societat ha estat una costant dels darrers dos segles d'his-

²⁶ OLIVER, Jaume. «Educació i societat a les Illes (1910-1930)». A: SUREDA GARCIA, Bernat; COLOM, Antoni J.; DÍAZ, Francesc J.; OLIVER, Jaume, i JANER MANILA, Gabriel. *Educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, Els Treballs i els Dies 16, 1977: 141-186.

²⁷ *Ibíd.*, pàg. 151.

tòria. Van ser moltes les persones que van lluitar, a través de col·lectius molts diversos i heterogenis, per la secularització, la democratització, la llibertat de pensament i una educació de qualitat per als sectors més desfavorits de la societat. L'anticlericalisme i el lliure pensament van ser constants durant les tres primeres dècades del segle XX i van generar múltiples iniciatives de caire cultural, esportiu, assistencial i educatiu, entre les quals hi havia la creació i extensió d'escoles laiques arreu de l'Estat espanyol.

L'illa de Menorca no va ser aliena a tot aquest moviment i, des de les reduïdes dimensions territorials i socials, va acollir tota la diversitat de grups, col·lectius i associacions que constituïa una xarxa social atapeïda, diversa i heterogènia que va donar com a resultat la creació de múltiples iniciatives educatives, formals i informals, que tenien per objectiu lliurar-se del control moral de l'Església catòlica i democratitzar la societat, lluitar contra el caciquisme i afavorir el benestar de les classes més desfavorides, especialment dels col·lectius obrers, de vegades des de perspectives paternalistes i d'altres de col·lectius obrers més conscients i organitzats.

Cinc van ser les iniciatives educatives que van néixer i créixer a Menorca en el marc d'aquest moviment laïcista. En Joan Mir i Mir i en Gabriel Comas i Ribas en van ser els teòrics i impulsors principals; guiat per republicans, anarquistes i liberals es va consolidar un moviment lliurepensador i anticlerical que incloïa persones i col·lectius d'un ampli espectre ideològic. La seva extraordinària heterogeneïtat, alhora, era la prova, per una banda, de la riquesa ideològica, però, per l'altra, de la feblesa de tots i cadascun per separat. Això explicaria la curta durada d'algunes d'aquestes experiències. Maçons, republicans moderats, esquerrans i federalistes, socialistes, anarquistes i anarcosindicalistes, el moviment germinalista, el moviment espiritista i la tasca dels ateneus²⁸ i casinos completaren un marc d'una gran riquesa i pluralitat ideològica.²⁹ Recentment, l'autor que signa aquest article ha defensat la tesi doctoral que

²⁸ En el cas de la tasca cultural i educativa dels ateneus maonesos, cal destacar la tesi doctoral no publicada de Xavier Motilla Salas, titulada «Projecció cultural i educativa dels ateneus a Menorca (1905-1939)», defensada a la UIB l'octubre de 2008, magnífic estudi que ens permet entendre l'abast de les iniciatives educatives i culturals de caire progressista a l'illa de Menorca durant les quatre primeres dècades del segle XX.

²⁹ Vegeu el magnífic treball de MOTILLA SALAS, Xavier, *Regeneracionisme i educació popular a Menorca. La contribució de José Pérez de Acevedo (1903-1917)*. Premi Francesc Hernández Sanz. Maó: Editorial Menorca; Institut Menorquí d'Estudis, 2000. També podeu consultar BALLESTER PONS, Pere. *Lletres a una mare maonesa*. Estudi introductor i a càrrec de Xavier Motilla Salas i Bernat Sureda Garcia. Edició a càrrec d'Emília Suárez Faner. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, 2005.

descriu i interpreta el moviment escolar obrerista a l'illa de Menorca, per tant, encara estem parlant d'un material inèdit i no publicat.³⁰

El 1902 es crea l'Escola Laica de la Societat Progressiva Femenina, que amb el temps passa a ser l'Escola Lliure del Barri 15, que tingué un notable èxit de públic tot i que va ser clausurada arran de l'atemptat de l'anarquista Mateo Morral contra el rei. El seu impulsor fou Joan Mir i Mir i el seu director el mestre català Esteve Guarro. Es construí en una barriada obrera, al Barri 15, caracteritzat per l'existència de prostitució la qual cosa també fou objecte de crítiques molt dures per part dels elements més conservadors de la societat. Tot i les dificultats, al cap d'un any de la seva obertura matriculava més de dos-cents alumnes en horari diürn i més de cent en classes per a persones adultes en horari nocturn.

El 1906 es crea una escola nocturna per a obrers al Cercle Democràtic i Republicà d'Alaior sota els auspicis de Joan Mir i en poc temps es transforma en l'*Escola Laica d'Alaior*, l'experiència més rellevant i duradora de totes les iniciatives escolars obreres. El mestre Joan Duran dirigeix l'escola i aconsegueix importants èxits de matrícula i una notable formació dels seus alumnes. Les sortides escolars, la coeducació de sexes, la reflexió sobre els fets quotidians i la intuïció com a mètode didàctic amb una notable presència de continguts matemàtics, científics i manuals esdevenen les claus de l'èxit i de la seva consolidació a Alaior com una oferta educativa privada de caràcter laic amb mitjans econòmics i humans suficients per oferir una educació de qualitat. L'escola laica d'Alaior és sostinguda per republicans i anarquistes de manera conjunta fins al 1930, quan aquesta aliança es romp. Un bon grapat d'emigrats a l'Argentina col·laboren de manera molt significativa en el seu finançament i matricula una mitjana de seixanta alumnes en els tres graus en què està dividida. Es caracteritza per la seva durada, el projecte educatiu coherent, la línia metodològica marcada i la bona feina feta per part de l'associació que la regentava, la Societat Instrucció Popular, de la qual formaven part més de quatre-centes persones.

El 1908 obre l'Escola laica de Sant Lluís als locals de l'associació Tertúlia Republicana sota la direcció del sabater i músic Pere Gornés, personatge polifacètic, regidor i síndic de l'Ajuntament i corresponsal del diari republicà *La Voz de Menorca* que lluità per alfabetitzar els sectors obrers del municipi, primerament a través de l'escola laica i després mitjançant la creació de les escoles

³⁰ Ens referim a la tesi doctoral presentada el dia 21 de juliol de 2009, a la Seu de la UIB, a Menorca, titulada: «Teoria i pràctica educativa obrerista a Menorca. Joan Mir i Mir i les escoles laiques».

públiques municipals. L'escola laica fou tancada arran dels fets de la Setmana Tràgica de Barcelona, tot i que la tasca educativa i divulgadora de Pere Gornés continuà fins a la seva mort.

Des del 1906 el Casino 17 de Gener de Ciutadella manté oberta una escola de primeres lletres nocturna per als seus afiliats; el 1912, aquesta escola es transforma en l'Escola Racionalista de Ciutadella, ubicada al passeig de Sant Nicolau que manté la seva activitat fins al 1919. El 1930 reobre les portes sota una nova direcció, la d'Àngel Muerza, militant socialista i sota el patrocini del fabricant de calçat Pons-Menéndez que ofereix matrícula gratuïta als obrers de la seva fàbrica. L'escola racionalista de Ciutadella pot ser qualificada com un dels èxits més remarcables dels progressistes menorquins, que són capaços de construir i obrir un edifici emblemàtic a la capital episcopal de Menorca. És difícil imaginar la tasca a contracorrent realitzada per un col·lectiu de persones anònimes, republicans i obrers, contra tot el pes de la llei i contra la jerarquia catòlica. Creiem que només el fet d'haver aconseguit obrir l'escola ja marca un autèntic èxit. El seu posterior tancament i la seva reobertura per part de l'empresari de calçat Pons-Menéndez i la nova orientació socialista són fets que cal considerar com a històrics en direcció a la democratització, secularització i extensió de l'educació a totes les capes socials.

Finalment, el 1922 obre les portes l'Escola Laica des Castell en un local de l'Ateneu del municipi, sota els auspicis d'un col·lectiu anarcosindicalista. La iniciativa té una bona acollida però és tancada per la dictadura de Primo de Rivera al cap de poc temps. L'Ateneu des Castell és un model d'associació plural, democràtica i oberta a tots els sectors, que porta a terme polítiques progressistes i divulga la cultura, l'educació i els valors morals universalistes. L'Ateneu des Castell acull diferents col·lectius socials: grups de teatre i de futbol, grups de cant coral, grups de lectura i de discussió i alberga conferències, actes culturals, polítics, educatius i esportius de tota classe. L'estudi de la dinàmica interna de l'Ateneu ens aportaria llum sobre com, des d'una institució de caire social, s'aconsegueix cohesionar el municipi i construir una identitat com a poble, la qual cosa es coneix popularment amb l'expressió *fer poble*.

Si bé no totes les iniciatives aconseguiren la seva consolidació ni la coherència entre la teoria i la pràctica, és cert que mobilitzaren importants col·lectius ciutadans a favor d'una educació laica, gratuïta i de qualitat i contribuïren de manera decisiva a la consolidació del lliure pensament i de la democratització de la societat. Les persones anònimes que contribuïren i col·laboraren en aquestes iniciatives creien en l'educació com a eina de regeneració social i confiaven que el canvi dels mètodes memorístics vigents milloraria la percepció de

les classes obreres de l'educació reglada i augmentaria l'alfabetització i l'accés al món del coneixement d'extenses franges de la societat molt més preocupades per obtenir més diners que per aprendre de llegir i d'escriure.

De l'escola laica d'Alaior hem pogut analitzar sèries de llibres, quaderns i activitats escolars de tota mena que ens permeten treure algunes conclusions en relació amb la metodologia del dia a dia, aquella que fuig de les grans declaracions de principis. En primer lloc, podem comprovar que no totes les pràctiques eren tant innovadores com el discurs feia preveure; aquí ens trobem en la sempre delicada confluència de la teoria i la pràctica, en què la pràctica arrossega motlles i inèrcies difícils de canviar.

L'aspecte en què destacava l'escola laica d'Alaior era la importància que es donava a les matemàtiques i a les ciències i, especialment, a les seves aplicacions pràctiques: economia domèstica, proporcionalitat, canvi de moneda, molta comptabilitat, equacions amb problemes propers de la vida quotidiana, principis de física i de química aplicables als invents de l'època (l'electricitat, la ràdio, les comunicacions...). Finalment es treballava una moral universalista, amb conceptes molt propers i fins i tot semblants a la moral catòlica imperant, però sense referències a déus, sants o litúrgies. Es practicava la tolerància i a l'escola hi assistien alumnes de diferent procedència: fills de dirigents republicans moderats; fills d'obriers conscienciats; fills dels sectors més desfavorits de la societat el cost dels quals era assumit per l'associació que regia l'escola, la Societat Instrucció Popular; fills de famílies de caire progressista, de tendència moderada i de creences cristianes de base, etc. Potser aquesta era l'escola laica i interclassista que defensava Ferrer i Guàrdia però que ell mai no aconseguí. De totes maneres, sempre es marcaren distàncies entre les experiències obreristes de l'illa de Menorca i el discurs ferrerista més radical, tot i que molta gent l'admirava després del seu injust i absurd afusellament.

Des d'aquesta perspectiva, la contribució de Ferrer i Guàrdia i de centenars de persones que van creure en l'educació com a eina de regeneració social va ser decisiva per al futur del país.

El sistema de la Restauració es trencà definitivament empès per tres crisis paral·leles: el malestar militar amb la guerra del Marroc, el malestar i la permanent crisi política i la social, amb convocatòries de vagues continuades i l'impacte de la Revolució Russa:

«Amb l'aire polític enrarit per les pugnes de partits i el fracàs dels successius governs, l'economia no havia aconseguit la recuperació després de la crisi del final de la Guerra Mundial. El Govern central tampoc facilitava

les coses i el Decret Cañal va encarir els drets d'exportació de pell i calçat, perjudicant la indústria sabatera. D'altra banda, va baixar bruscament la demanda dels moneders de plata. El malestar obrer s'aguditzà entre els anys 1919 i 1923 i aquest malcontentament ajudà a la seva afirmació com a classe. L'afiliació sindical pujà ràpidament a Mallorca, de 1.648 afiliats l'any 1916 hom passa als gairebé 7.000 afiliats del 1919. La lluita de classes assolí cotes inèdites en aquells anys i a Mallorca es comptabilitzaren, durant el 1919, 93 vagues». ³¹

Mentrestant, a Menorca, el partit republicà seguia fort i el 1918 es constituí la Federació Obrera de Menorca (FOM), que fou presidida per Lluç Pons Castell, socialista i antic militant anarcosindicalista. La FOM, finalment, va quedar vinculada a la UGT, fet que ocasionà la ruptura de la unitat amb els republicans. Els socialistes es difongueren per Maó, Ciutadella i es Castell i mantingueren continus enfrontaments amb els anarcosindicalistes i amb els republicans.

El cop d'estat del general Primo de Rivera apaivagà l'efervescència obrera i es produí un creixement urbà de les grans ciutats illenques (Eivissa, Palma, Manacor i Inca) mentre que Maó s'estancava i Ciutadella creixia ràpidament.

Durant la dictadura, els socialistes i la UGT foren tolerades en general. Els anarquistes foren perseguits. El 1930, la Federació Obrera de Menorca ingressà dins la UGT i aquesta decisió en motivà la ruptura, ja que els anarquistes se separaren i fundaren el Sindicat Únic de Treballadors, afecte a la CNT. Les experiències educatives lligades a ambdós bàndols sofriren els mateixos efectes i seguiren camins semblants.

La crisi mundial del 1929 i la poca efectivitat dels governs de la dictadura van generar una onada de descontentament que va derivar en la proclamació de la Segona República.

LA SEGONA REPÚBLICA

La República acabava l'any 1931 amb un nou text constitucional que obria moltes expectatives però que al final no aconseguiren satisfer bàndols enfrontats i radicalitzats:

³¹ CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel. *Història de les Illes Balears...*, 1998: 354-355.

«Però si les dretes estaven disconformes amb un règim que propugnava la reforma agrària, la separació de l'Església de l'Estat i la reforma militar, entre d'altres qüestions polèmiques, els partits i sindicats més esquerrans (comunistes i anarquistes, principalment) veien en la República un estat burgès contrari als seus interessos de classe».³²

La Segona República emfatitzà, durant els primers anys, la política educativa; es construïren més escoles en dos anys que en decennis anteriors, tot i que problemes d'índole no educativa malmeteren els enormes esforços per capgirar la situació educativa i cultural arrossegada al llarg dels segles per l'Estat. La República promocionà la innovació, la construcció d'escoles i l'alfabetització massiva de tota la societat:

«La República crea també un clima favorable a l'aplicació dels mètodes de l'Escola Nova. Ara rebran major suport aquells que donaven més importància a la dimensió social, com eren els del belga Ovide Decroly, del francès Célestin Freinet i el de projectes, desenvolupat per W. Kilpatrick i inspirat en les idees del nord-americà John Dewey, encara que es mantingué també la presència d'altres, com el de M. Montessori, molt divulgat en l'època anterior, que atenia a dimensions més individuals de l'educació».³³

També es van incrementar, de manera notable, les accions a favor de la infància, especialment per a les capes més desfavorides de la societat. També es començà a contemplar un disseny de les ciutats més adient a les necessitats dels fillets i de les filletes.

El moviment associatiu s'incrementà tot i que també es radicalitzà progressivament:

«Aquests anys es va desenvolupar encara més el moviment associatiu, que ja era important, cases del poble, etc., a les Illes. Casinos, ateneus, centres instructius, societats musicals, esportives i teatrals, de molt distint caràcter i finalitat, que proliferaren a tots els pobles de les illes i barris de la ciutat,

³² CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel. *Història de les Illes Balears...*, 1998: 371.

³³ Vegeu SUREDA, B. *L'educació a les Balears en el segle XX...*, 2000: 20.

oferiren un ampli ventall d'activitats d'oci: recreatives, lúdiques, esportives, culturals i formatives».³⁴

Però ja sabem que aquesta explosió d'iniciatives culturals acabà amb la Guerra Civil i amb la radicalització d'amplis sectors de la societat. Els moviments obrers es radicalitzaren:

«El país havia renunciat a la convivència pacífica, les posicions es polaritzaven i el clima de crispació feia preveure temps encara més foscos. Els enfrontaments entre grups radicals d'un o d'altre signe i els atemptats arribaren també a les Balears».³⁵

La Guerra Civil va canviar el perfil de la història del país i acabà amb una dictadura que intentà, de forma sistemàtica, esborrar qualsevol record de la innovació educativa, tingués o no tingués a veure amb el moviment obrer o progressista en general.

LA GUERRA CIVIL

Mallorca i Eivissa quedaren sota el control dels militars alcistes que ocuparen els punts neuràlgics i detingueren els principals caps polítics i sindicals considerats no afectes a la sublevació. La situació a Menorca era una altra i, després d'algunes revoltes, restà sota control del govern republicà.

En el tema educatiu, durant la Guerra Civil, s'intentà posar en marxa un projecte ambicionat durant molts anys: l'escola única i unificada, tot i que la concreció pràctica s'allunyà força del model teòric. L'escola única pretenia aconseguir una escola per a tots, amb igualtats d'oportunitats, gratuïta, laica i que oferís possibilitats d'accés a la universitat a tots els alumnes, independentment del seu origen social. A la pràctica, el model consistí a tancar totes les escoles privades i concentrar tots els alumnes a l'escola pública (laica i gratuïta), sota la direcció dels mestres de carrera però amb la contractació de múltiples ajudants propers al govern. S'impedí l'accés als estudis superiors dels

³⁴ *Ibid.*, pàg. 22.

³⁵ CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel. *Història de les Illes Balears...*, 1998: 373.

fills de famílies considerades no afectes a la República. De totes maneres, s'assegurà l'escolarització en temps de guerra de tota la població en edat escolar en condicions molt precàries però efectives.

La Guerra Civil no atura les iniciatives de caire educatiu i es planifica la construcció de nous grups escolars i s'organitzen colònies escolars per a una gran quantitat de fillets i filletes.

La Guerra Civil condiona tots els esdeveniments; Menorca sota el control republicà rep continus atacs de les forces nacionals que controlen les altres illes. Ben prest, el bloqueig comença a produir estralls entre la població. A la darrerria de la guerra els diaris no poden sortir al carrer per manca de paper. El país queda destrossat i es viuran anys de fam i de misèria.

El 1936 es constitueix el Consell de Cultura de l'Escola Nova Unificada de l'Illa de Menorca³⁶ seguint el model del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU) de la Generalitat de Catalunya. Això implica el tancament de tots els centres privats i religiosos.³⁷ Tots els alumnes són agrupats a les escoles públiques i s'imposa la coeducació.

S'amplien les experiències de colònies escolars arreu de l'illa,³⁸ es decomissen algunes finques rústiques per portar-hi l'experiència de colònies escolars.

El 1937, l'Ajuntament de Maó elabora plànols per construir tres noves i grans escoles graduades, una escola rural al camí de Fornells i classes gratuïtes per a tots els analfabets, i el 1938 s'instauen les *Campañas de Difusión Cultural* sota el control de les *Milicias de la Cultura* arreu dels pobles de l'illa, amb poques realitzacions pràctiques.³⁹

La zona republicana, tot i els pocs mitjans, desenvolupa una intensa activitat educativa: es lluita decididament contra l'analfabetisme, fins i tot al mateix front de guerra, es crea el batxillerat abreuiat per a obrers i es crea una escola

³⁶ Vegeu el lligall 1936 60 E/3, sobre la constitució del Consell de Cultura de l'Escola Nova Unificada a l'Arxiu de la Biblioteca Pública i Casa de Cultura de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports del Govern de les Illes Balears i Arxiu Històric de Maó.

³⁷ Vegeu el lligall 1936 60 E/3, sobre la creació de noves escoles en substitució de les escoles privades religioses a l'Arxiu de la Biblioteca Pública i Casa de Cultura de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports del Govern de les Illes Balears i Arxiu Històric de Maó.

³⁸ Vegeu el lligall 1937 60 E/16, referent al Patronat Escola de Colònies Escolars a l'Arxiu de la Biblioteca Pública i Casa de Cultura de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports del Govern de les Illes Balears i Arxiu Històric de Maó.

³⁹ Vegeu el lligall 1937 60 E/16, referent a la creació de l'escola graduada del carrer Nicolás Salmeron, del carrer Cos de Gràcia i del carrer Vicente Barrios; la creació de l'escola rural del camí de Fornells i la creació de classes per a analfabets a l'Arxiu de la Biblioteca Pública i Casa de Cultura de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports del Govern de les Illes Balears i Arxiu Històric de Maó.

especial per a fillets i filletes amb discapacitats.⁴⁰ Per la seva part, els ateneus llibertaris dirigits bàsicament per anarquistes de la CNT porten a terme una gran tasca de divulgació cultural. Es podria afirmar que, en totes les dificultats i entrebancs possibles, l'educació a Menorca durant la Guerra Civil fou controlada pels col·lectius obrers més radicalitzats, formats per anarcosindicalistes i socialistes.

LES BASES IDEOLÒGIQUES DEL PENSAMENT EDUCATIU DE CAIRE OBRERISTA:
EL PENSAMENT REPUBLICÀ I EL PENSAMENT OBRERISTA

Aquest va ser un dels pensaments que més incidència va tenir a l'illa, ja que la majoria d'educadors i personalitats rellevants de la intel·lectualitat van militar en el republicanisme i s'hi van sentir molt propers; van ser republicans Joan Benejam, Ferrer Aledo, Francesc Hernández Sanz, Gabriel Comas i Ribas, Joan Mir i Mir...

L'ideari educatiu dels diferents grups republicans presenta denominadors comuns coherents que van impulsar moltes de les iniciatives innovadores, entre els quals destaquem:

- Respecte a la consciència dels infants: L'ideari escolar republicà s'insereix en el corrent que col·loca els conceptes de personalitat, formació i cultura en el centre de la història humana. L'educació es proposa el desenvolupament de l'educand individualment i en llibertat. Els infants esdevenien membres responsables i actius de la comunitat escolar.
- Neutralisme ideològic: La doctrina ideològica s'ha d'excloure del procés educatiu, ja que a les escoles només hi caben les matèries científiques. El mestre ha d'adoptar una posició neutral en l'aspecte polític, religiós o laic i s'ha de dedicar a transmetre aquelles idees d'ordre universal que són el patrimoni de la humanitat.
- El canvi ideològic proposat pels republicans intentava introduir les tradicions educatives del positivisme i abonava la llibertat de càtedra fonamentada en els valors de la democràcia: llibertat, tolerància, respecte mutu i solidaritat.

⁴⁰ Vegeu el lligal 1938 61 A/4 i 1939 61 A/15, sobre la capacitat escolar de Maó, la documentació de colònies escolars, l'estadística escolar i el cens escolar detallat a l'Arxiu de la Biblioteca Pública i Casa de Cultura de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports del Govern de les Illes Balears i Arxiu Històric de Maó.

- Canvis en les formes d'educació familiar i defensa de la coeducació: garantir els drets polítics i socials de la dona, facilitar l'entrada al món del treball, creació de llars d'infants i preocupació per l'educació sexual. Intentaven apropar i facilitar la col·laboració de les famílies amb l'escola, les quals tenien confiada la formació ciutadana i moral dels futurs adults.
- Els republicans defensaven la dignificació de la funció docent: Els docents eren considerats una mena de portaveus de la moral laica republicana, uns individus amb un estricte sentit del deure.

La política educativa portada per l'Ajuntament de Maó, de majoria republicana, va destacar per impulsar, amb més o menys èxits, la política educativa esmentada i aconseguir taxes d'alfabetització notables i innovacions educatives rellevants.

Els diferents grups obreristes, progressivament més conscients de la seva importància dins la societat, van contribuir al debat educatiu aportant una visió més orientada a la formació de la classe treballadora, tradicionalment marginada de l'estructura educativa. El pensament ideològic obrerista es caracteritzava per:

- El laïcisme militant. La revolució social, el canvi social, necessitava una revolució de les consciències que s'assoliria per mitjà de la propagació de les idees; amb aquest objectiu era necessari fer minvar el poder institut i de les classes dominants.
- El científisme: Contràriament al pensament religiós, els obreristes estaven imbuits d'una fe quasi cega en els postulats científics. L'amor a la ciència es volia inculcar a tots els militants i a tota la classe obrera.
- Els pensadors anarquistes, seguidors del principal corrent de l'obrerisme, apuntaven a una nova moral, la moral racional, la qual podria sintetitzar-se en la pràctica del bé per ell mateix, és a dir, el mateix goig de ser bones persones: ser solidaris amb els altres. El respecte a la dona i a la igualtat de sexes, a la llar i en la societat, l'amor a la naturalesa i a la cultura, la lluita contra l'alcoholisme, el tabac i el joc són motius constants d'articles i campanyes.
- Antiautoritarisme i igualitarisme: La llibertat humana és sagrada i no es pot veure suplantada per cap força exterior a la vida humana; ni l'Estat, ni cap mena d'organització social pot limitar la llibertat. Paral·lelament pren força la idea de l'escola sense discriminació de classes, ni de sexes.

- La raó, la ciència i la cultura adopten la forma d'una nova religió.
- Es fomenta l'autodidactisme dels alumnes per possibilitar l'aprenentatge al llarg de la vida.

ALGUNES CONCLUSIONS

Si bé és cert que l'afusellament de Ferrer i Guàrdia provocà un gran moviment de suport gairebé mundial per part de col·lectius progressistes, part dels sectors més conservadors també aprofità per descarregar sobre ell i l'Escola Moderna la culpa de tots els mals, que s'accejaven la societat espanyola. Des d'aquells moments, tot l'extens i plural moviment anticlerical fou titllat de ferreterista i, per tant, de generar greus aldarulls que derivarien en l'anarquia, és a dir, el caos social total. Van ser moltes les experiències d'escoles laiques i innovadores prèvies a l'Escola Moderna; van ser moltes les persones que van lluitar per la secularització de la societat i per fer de l'escola un lloc per aprendre de forma reflexiva i tolerant amb totes les creences. Les campanyes duríssimes de l'Església catòlica contra tot intent de laïcisme no feren sinó radicalitzar les posicions.

El moviment secularitzador i laïcista fou molt ampli, abans i després de Ferrer i Guàrdia i serví per conscienciar una bona part de la societat que l'educació era la clau per accedir a un millor benestar i que els sectors dirigents de l'Església catòlica suposaven un fre a tota iniciativa progressista. Per tant, podem afirmar que el laïcisme, el lliure pensament, la gran pluralitat d'iniciatives educatives obreristes i laïcistes, de caràcter progressista i innovador incidiren positivament en la consciència col·lectiva per construir una societat més justa i tolerant, tot i que aquesta tardés molts i molts d'anys per consolidar-se. En el cas estudiat de l'illa de Menorca la petjada deixada sobre les mentalitats fou ben evident; són moltes les persones que se senten hereves d'aquells que van lluitar en situacions de desavantatge per aconseguir l'objectiu de què ara molts gaudim.

Potser a Menorca, en algun moment, va arribar a existir una majoria progressista amb ànsies de canvi però també existiren molts col·lectius, mai majoritaris, a Mallorca i a Eivissa, que confiaren en els ideals regeneradors de l'educació, en la progressiva secularització de la societat i en la progressiva democratització. Això era el que es demanava quan es parlava de moviment laïcista, res més. I fins i tot ara podríem seguir reivindicant els mateixos ideals que, sense cap tipus de dubte, poden aprofundir-se i reorientar-se. Al cap i a la fi, el que volien els sectors progressistes era que la religió no fos obligatòria i no condicionés la política i la vida quotidiana, que a les escoles hi poguessin acudir nens i nenes

junts, que la ciència fos l'eix de l'educació i que es practiqués una moral tolerant i respectuosa. No ho hem aconseguit, en cert grau, a pesar dels temps i dels entrebancs? Aquesta, per tant, va ser l'aportació cabdal de totes les persones que van lluitar, des de l'anonimat, per aconseguir aquests ideals en uns moments històrics ben diferents. Aquest és el gran aprenentatge i la gran aportació de totes aquestes persones que van creure que tot això era possible.

El notable teixit associatiu de les Illes fou determinant per democratitzar i secularitzar la societat, fins i tot en el cas de les associacions de caire més clerical. L'associacionisme, la diversitat d'associacions, enriqueix el teixit social i cohesiona la societat.

Però no ens pot passar desapercebut un fet important; foren molts pocs, per no dir gairebé ningú, els que s'enriquieren creant o mantenint escoles de signe obrerista. Les dificultats econòmiques per mantenir o iniciar escoles obreres, des de plantejaments progressistes eren més que evidents i les dificultats legals per mantenir-se i consolidar-se eren gairebé insalvables. Tot el contrari succeïa en el camp de les escoles catòliques, que gaudien de les rendes de les classes benestants i de les facilitats generades per la legislació de la Restauració, exceptuant breus parèntesis del govern republicà progressista.

Tot i no existir un interès econòmic manifest, podem comprovar com les iniciatives obreristes (centres educatius, culturals i esportius) intentaven convèncer el públic proper dels avantatges de les seves propostes ideològiques. De fet, actuaven com a centres de reclutament. La lluita pel control de l'educació tenia aquesta finalitat: aconseguir adeptes a la causa, activitat legítima però no exempta de perills, ja que el sistema educatiu d'un país democràtic ha de vetllar per la llibertat de consciència i per una educació reflexiva capaç d'educar persones autònomes, amb capacitat de decisió i amb criteri.

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA SOBRE L'OBRRERISME A LES BALEARS

A. D. *Dones a les Illes, treball, esplai i ensenyament (1895-1945)*. Palma: Govern Balear, Imp. Politècnica, 1997.

ABRINES, Bartomeu. «La Unió Obrera Balear (1881-1896)». A: *Moviment obrer i educació popular. VIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Menorca, 1986. Palma: ICE, Universitat de les Illes Balears, pàg. 51-57.

- ALZINA SEGÍ, Pere. *La escuela libre de Alayor (1906-1939)*. Publicación del Seminario Didáctico de Geografía e Historia. Núm. 1. Maó: Institut Nacional de Batxillerat, 1980.
- AMENGUAL, Caterina Maria; BALLESTER, Antònia. «L'Escola Metodista de Capdepera». A: *Educació i Cultura*. Núm. 7. , Palma: UIB, 1989, pàg. 141-156.
- CASTANYER SASTRE, Joan. «La Junta Local de Reformes Socials i l'evolució del moviment obrer a Sóller (1900-1923)». A: *Randa*. Núm. 20. 1986.
- COLOM CAÑELLAS, Antoni. «Notes sobre els inicis de la pedagogia obrerista d'esquerres a Mallorca». A: *Educació i Cultura*. Núm. 3. 1982, pàg. 159-167.
- COLOM CAÑELLAS, Antoni. *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca Contemporània*. Palma de Mallorca: Servei de Publicacions i Intercanvi Científic de la Universitat de les Illes Balears, 1991.
- FULLANA PUIGSERVER, Pere. «El catolicisme social a Mallorca (1875-1900)». A: *Mayurqa*. Núm. 21. 1985, pàg. 259-278.
- FULLANA PUIGSERVER, Pere. *El catolicisme social a Mallorca (1877-1902)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.
- GABRIEL, Pere. *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona: Ed. Curial-Lavínia, 1973.
- GABRIEL, Pere. «Entorn del moviment obrer a Mallorca el segle XIX». A: *Randa*. Núm. 1-2. 1975, pàg. 101-122.
- JANER MANILA, Gabriel. «La reacció mallorquina contra l'Escola Laica després de la Setmana Tràgica». A: *I Jornades d'història de l'ensenyament als Països Catalans*. Barcelona: 1977, pàg. 10-21.
- JANER MANILA, Gabriel. «Les missions Pedagògiques a la Mallorca de la Segona República». A: *Comunicacions de les II Jornades d'Història de l'Educació als els Països Catalans*. Palma de Mallorca: Departament de Pedagogia, 1978, pàg. 70-73.
- JANER MANILA, Gabriel. «Catolicisme social i educació obrera en la Mallorca de la Restauració. Les escoles nocturnes de Sant Josep». A: *Moviment obrer i educació popular. VIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Menorca, 1986. Palma: ICE, UIB, pàg. 43-47.
- LLINARES, Josep. «El valor pedagògic de l'obra de Jeroni Bibiloni: Socialisme Utòpic i Pedagogia a la Mallorca progressista del segle XIX». A: *Escola i Estat. Actes de les VII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Perpinyà, 1985. Vic: Eumo Editorial, pàg. 437-444.
- MIRALLES LE FOLL, Pere. «Premsa anarco-sindicalista a Mallorca: El Rayo (1912-1914)». A: *Randa*. Núm. 32. 1993, pàg. 75-88.

- OLIVER JAUME, Jaume. *Joan Montserrat i Paret i l'Escola Socialista. La polèmica amb Francesc Mulet*. Lluçmajor: Edicions Lluçmajor de Pinta en Ample, 1983.
- OLIVER JAUME, Jaume. *El pensament social d'Andreu Pont. Entre l'educació popular i l'higienisme*. Lluçmajor: Edicions Lluçmajor de Pinta en Ample, 1992. Miscel·lània d'homenatge a Sebastià Cardell i Tomàs. Núm. 3. Pàg. 135-159.
- PEÑARRUBIA I MARQUÈS, Isabel. *Els partits polítics davant el caciquisme i la qüestió nacional a Mallorca (1917-1923)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- PÉREZ GUTIÉRREZ, María del Pilar. «Aproximació a una moral socialista mallorquina a partir de *El Obrero Balear*: 1900-1919». A: *Estudis Baleàrics*. Núm. 4. Març-agost, 1992.
- QUINTANA, Josep Maria. «La Escuela Nueva de Alaior, fita important de la pedagogia racionalista». A: *Lluc*. Núm. 662. 1976, pàg. 22-24.
- QUINTANA, Josep Maria. *Menorca, segle XX. De la monarquia a la república*. Palma: Editorial Moll, 1976.
- ROSSELLÓ RAMÓN, Maria Rosa. El paper socio-educatiu del Cercle d'Obrers Catòlics de Palma (1877-1898). A: *Educació i Cultura*. Núm. 5-6. 1986, pàg. 115-126.
- SUREDA, Bernat *et al.* *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1977.

BIBLIOGRAFIA SOBRE LES ESCOLES RACIONALISTES

- COMES I NOLLA, Gabriel. «Principis pedagògics de Ferrer i Guàrdia a "Sembrando flores"». A: *Actes de les V Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic: Eumo Editorial, 1982, pàg. 227-241.
- DELGADO, Buenaventura. *La Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia*. Barcelona: CEAC, 1979.
- FERRER I GUÀRDIA, Francesc. *La Escuela Moderna. Póstuma explicación y alcance de la enseñanza racionalista*. Barcelona: Tusquets Editores, 1977.
- MAYOL, Albert. (Editor). *Boletín de la Escuela Moderna*. Barcelona: Tusquets Editores, 1977.
- MEDINA, Eduardo. *Educación y sociedad. La lucha por la educación en España, 1770-1970*. Madrid: Ayuso, 1977.
- MONÉS, Jordi. *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya (1833-1938)*. Barcelona: La Magrana, 1977.

- MONÉS, Jordi; SOLÀ, Pere; LAZARO, Luís Miguel. *Ferrer Guardia y la pedagogía libertaria*. Barcelona: Icaria Editorial, 1977.
- OLIVÉ I SERRET, Enric. *La pedagogia obrerista de la imagen*. Barcelona-Palma de Mallorca: José J. de Olañeta, 1978.
- ROSSEL, Albano. «Crònica del meu pare: Albà Rossell». A: *Actes de les VII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans, Escola i Estat. Perpinyà*. Eumo Editorial, 1985, Pàg. 419-425.
- SOLÀ, Pere. *Las escuelas nacionalistas en Cataluña (1900-1939)*. Barcelona: Tusquets Ed., 1976.
- SOLÀ, Pere. *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*. Barcelona: Curial, 1978.
- SOLÀ, Pere. *Educació i moviment llibertari a Catalunya (1901-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1980.

BIBLIOGRAFIA HISTORIOGRÀFICA DE MENORCA RELACIONADA AMB TEMES EDUCATIUS, CULTURALS I OBRERISTES

- CARRIÓ, Bartomeu. *El nacionalisme a les Balears (1898-1936)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Quaderns d'Història Contemporània de les Balears. Núm. 15. 1999.
- CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel. *Leconomia menorquina en el segle XIX (1802-1914)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Quaderns d'Història Contemporània de les Balears. Núm. 11. 1998.
- CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel. *Història de les Illes Balears*. Palma de Mallorca: Ed. Moll, 1998.
- GABRIEL, Pere. *El moviment obrer a les Balears (1869-1936)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Quaderns d'història contemporània de les Balears. Núm. 2. 1996.
- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (reedició). *Cultura i societat a Menorca*. Ferreries: Gràfiques Rotger, 1987.
- MACIÀN, Vicente. *El instituto de Mahón, conquista de una sociedad*. Maó: Editorial Menorca i Institut Menorquí d'Estudis, 1999.
- MARQUÈS SINTES, Miquel. *L'olor del cerol. Cents anys de vida i cultura a Alaior*. Palma de Mallorca: Leonard Muntaner Editor, 1995.
- MARQUÈS SINTES, Miquel. *Industrials i artesans de Menorca. El cas d'Alaior (1852-1936)*. Palma de Mallorca: El Tall Editorial, 1993.

- MERCADAL BAGUR, Deseado. *Datos para la historia de los movimientos obrero y político en Menorca*. Maó: Editorial Menorca, 1979.
- PALLISER PONS, Esperança. *La construcció d'escoles a Ferreries*. Ferreries: Separata de la Revista de Ferreries i de l'Institut Menorquí d'Estudis, 1999.
- PONS COLL, Guillermo. *Sant Luís: 35 años de historia*. Maó: Editorial Menorca, 1995.
- PORTELLA COLL, Josep. *La crisi de 1898. La vivència menorquina de la desfeta*. Menorca Segle XX, 1998.
- QUINTANA, Josep Maria. *La restauració a Menorca (1874-1923)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Quaderns d'Història Contemporània de les Balears. Núm. 16. 1999.
- QUINTANA, Josep Maria. *Regionalisme i cultura catalana a Menorca. 1888-1936*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or, 1998.
- ROSSELLÓ, Pere. *Els moviments literaris a les Balears (1840-1990)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Quaderns d'Història Contemporània de les Balears. Núm. 4. 1997.
- SANLLORENTE, Francesc. *La maçoneria a les Balears (1836-1936)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Quaderns d'Història Contemporània de les Balears. Núm. 9. 1998.
- SUREDA, Bernat. *L'educació a les Balears en el segle XIX*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, Quaderns d'Història Contemporània de les Balears. Núm. 13. 1998.

ARTICLES SOBRE EDUCACIÓ CONSULTATS DE LA REVISTA DE MENORCA

- COTRINA FERRER, José. «Datos sobre la instrucción pública en Menorca en el siglo XVIII». A: *Revista de Menorca*, 1929, pàg. 165-168.
- FAJARNÉS TUR, Enric. «La enseñanza no católica en Menorca». A: *Revista de Menorca*, 1889, pàg. 193-195.
- FERRER ALEDO, Jaume. «Menorca en la segunda década del siglo XX. Instrucción Pública». A: *Revista de Menorca*, 1921, pàg. 17-26.
- GUTIÉRREZ PONS, Joan. «Notas históricas acerca de la enseñanza en la isla de Menorca y particularmente en Mahón». A: *Revista de Menorca*, 1969, pàg. 251-259.
- PÉREZ DE ACEVEDO, Josep. «El analfabetismo en Menorca». A: *Revista de Menorca*, 1910, pàg. 330-349.

- PÉREZ DE ACEVEDO, Josep. «Menorca en la primera década del siglo XX. Instrucción pública». A: *Revista de Menorca*, 1911, pàg. 24-28.
- PORTELLA COLL, Josep. «Joan Mir i Mir. Obra anarquista 1898-1915». A: *Revista de Menorca*, 1988, pàg. 99-244.
- REDACCIÓ. «Datos estadísticos referentes a Menorca». A: *Revista de Menorca*, 1934, pàg. 180-182.
- ROCA DE TOGORES SARAVIA, J. «Cuadro sinóptico, estadístico y administrativo de la isla de Menorca». A: *Revista de Menorca*, 1912, pàg. 226-227.
- SEGUÍ RODRÍGUEZ, Juan. «Instrucción pública en Baleares». A: *Revista de Menorca*, 1888, pàg. 28.
- SEGUÍ RODRÍGUEZ, Juan. «Datos para la historia de la instrucción pública en Mahón. Segunda enseñanza (1864 a 1889)». A: *Revista de Menorca*, 1889, pàg. 246-247.